

DOMOKOS GYÖRGY

TÖRÖKKORI VÁRRAJZOK STOCKHOLMBAN

Beszámoló a stockholmi Királyi Hadilevéltárban végzett kutatásról

Beszámolóim címválasztása korántsem véletlen. Aki tüzetesebben foglalkozik a XVI-XVII. századi magyarországi végvárrendszer történetével, bizonyára találkozott már *Kisari Balla György* azonos című könyvével,¹ melyben a szerző egy, a stockholmi Királyi Hadilevéltárban (Kungliga Krigsarkivet) levő kötetben szereplő, főként a történelmi Magyarország területén található várak ábrázolásait tette közzé, néhány nagyobb területi egységet átfogó térképpel együtt.

Az anyag létezéséről akkor szereztem tudomást, amikor nem sokkal a kötet megjelenése előtt a szerző felkeresett és hosszas beszélgetést folytattunk. Számos probléma vetődött fel az adatok pontosítása, az alaprajzok kormeghatározása kapcsán, ám a nyomdába került kéziratot akkor már nem lehetett változtatni. A beszélgetésből az is kiderült, hogy a szerző maga nem járt Stockholmban, csupán egy ott dolgozó magyar kartográfus, majd pedig a svéd levéltárosok segítségével jutott az anyag birtokába. Ennek történetét a kötet bevezetőjében részletesen leírja.²

1998 szeptemberében a Soros Alapítvány támogatásával eljutottam a stockholmi Királyi Hadilevéltárba. Azért pályáztam meg e kutatóutat, hogy egyrészt eredetiben is kézbe vehessem ezt a becses anyagot, ily módon remélvén pontosabb információkat nyerhetni keletkezése körülményeiről, másrészt hogy felkutatthassam az esetleg a rajzokhoz kapcsolódó iratanyagot. Ott tartózkodásom alatt a Királyi Magyarország várait ábrázoló alaprajzokról és két, nagyobb tájegységet ábrázoló térképről színes negatívokat készíttettem. Ezek a Hadtörténelmi Térképtárban hozzáférhetőek (l. a részletes listát a közlemény végén³).

Az alábbiakban mindenekelőtt a Stockholmban szerzett tapasztalataimat, továbbá az anyaggal kapcsolatos véleményemet kívánom összegezni, a teljesség igénye nélkül. Nem áll szándékomban Kisari állításaival vitatkozni, vagy kiadását bármilyen módon értékelni. Teszem ezt azért, mert kötete elején az én nevem is szerepel azok között, akiknek köszönetet mond. Ugyanakkor személyes kutatásaim birtokában, az elmondottak mellett is, felhatalmazva érzem magam, hogy eltérő véleményemnek hangot adjak. Csak ott foglalkozom Kisari kiadványával, ahol az múlhatatlanul szükséges.

*

Kisari kiadásának gerincét, húszegynéhány teljesen más provenienciájú rajz mellett, az a száz színes kézirat adja, amely a stockholmi Királyi Hadilevéltár Kéziratos Térképek (Handritade Kartverk) elnevezésű gyűjteményének 23. sz. kötetében található. Ebből a százból 15 alaprajz (szerintem) bizonytalan, vagy nem azonosított; 18 alaprajz Horvátország, 43⁴ pedig a Magyar Királyság területén levő várat ábrázol (Bihács és Sziszek kétszer, illetve Győr négyszer, Komárom háromszor, Kanizsa, Érsekújvár, Magyaróvár és Tokaj kétszer fordul elő). Tíz alaprajz Magyarországon kívül levő erősséget mutat (Bécs négyszer szerepel), végül 8 csata- vagy

---

¹ *Kisari Balla György*: Törökkori várrajzok Stockholmban. Budapest, 1996. A szerző kiadása.

² *Kisari*: i.m. 42-46. o.

³ A lemásolható képek számát a kiugróan magas költségek korlátozták.

⁴ Ehhez jön még egy, a Kisari által 21/a-val jelölt győri alaprajz, amely eredetileg nem kapott számot.

ostromábrázolás és két térkép is van. (Négy képhez két-két szám tartozik.) Vizsgálódásaim alapvetően erre a kötetre és mindenekelőtt a magyar vonatkozású rajzokra irányultak.

A száz színes rajzot nagy valószínűséggel egyetlen kéz alkotta, mivel a rajztechnika, a színek használatának módja, továbbá a színezéshez használt festék árnyalatai is mindenütt azonosnak tűnnek. A rajzok tehát egy időben készültek. Ebből arra következtethetünk, hogy vagy egységes, bár eddig meg nem határozott koncepció alapján születtek, vagy egyszerre másolták le azokat.

További fontos információkkal szolgál a feliratok vizsgálata. Kétféle kézírás figyelhető meg: az egyik a rajzokon levő sorszámok és várnevek, a másiktól a magyarázó szövegek származnak. Mindkét kéz írásképe jellemzően a XVI. század második felére datálható. Amennyire meg tudtam állapítani, a tinta is azonosnak tűnik. Az írásképek egységes megjelenéséből arra lehet következtetni, hogy a feliratokat a két kéz egy időben készítette. Ez is megerősíti, hogy a rajzok egyszerre születtek. Felmerül azonban a kérdés, nem túlzás-e e fontos dokumentumokat pusztán az írásképek alapján datálni. Nos, ha a rajzokat később, mondjuk a XVII. század második felében másolták volna, nem tartom valószínűnek, hogy a másoló külön gondot fordított volna az eredeti írásképek megőrzésére, melynek utánzása meglehetősen fáradtságos és felesleges munka lett volna. A két időszak írásképe között ugyanis jelentős eltérés mutatkozik. Sokkal valószínűbbnek tartom, hogy egykorú, vagy közel egykorú másolatokról van szó.

A másolás tényét megerősíteni látszik, hogy Kisari kiadta ugyanezen rajzok egy másik, szinte teljesen azonos sorozatát is, amelyet a stuttgarti levéltárban talált meg.⁵ Ezen rajzok feliratai hiányosak, mintha a másolást nem fejezték volna be, vagy mintha ez utóbbi sorozat csupán piszkozatként szolgált volna. A másolás körülményeit, célját és koncepcióját azonban egyelőre teljes homály fedi. Az egységes koncepció ellen szól a sorozatban levő várak kiválasztásának, illetve sorrendjének esetlegessége. Vegyesen vannak közöttük török és keresztény kézen levő, a Magyar Királyság és a Mediterráneum területén (Málta, Rhodosz, Afrika) levő várak. A Királyi Magyarország várai között találunk jó néhányat, amelyek az uralkodó költségén fenntartott erősségek közé tartoztak, s olyanokat is, amelyek sohasem voltak a tényleges végvárak részei (Sáros, Munkács).⁶ Felmerült annak lehetősége, hogy a sorrend egy meghatározott útvonal követezménye, de a várak térképre vitele ezt teljes mértékben megcáfolta (három horvátországi vár például a magyar királyságbeliek közé keveredett). Lehetséges, hogy egy nagyobb együttesből válogatták ki – ismeretlen szempontok szerint –, s azután másolták le és számozták meg a rajzokat. Ezt erősíti meg, hogy az azonos rajztechnika és festékhasználat mellett több különböző rajzstílus figyelhető meg, még a többször előforduló várak esetében is (pl. Győr vagy Érsekújvár ábrázolásainál).

Az anyag használhatóságát nagy mértékben befolyásolja a számos azonosítatlan, vagy véleményem szerint bizonytalan azonosítású helynév és alaprajz. E nehézségek egy része feltételezhetően a korabeli, másolás közbeni elhallásokra, vagy félreolvasásokra vezethető vissza. Többségük szerencsére a 81. szám után következő, mediterráneumi várak neveinél okoz problémát, amelyek azonosítása – néhány kivételtől eltekintve – további kutatást igényel. De a magyar vonatkozásúaknál is akad még munka. Így például az „Vngrat” megnevezés feloldása semmiképp sem lehet helyes, hiszen az alaprajz még nyomaiban sem emlékeztet Visegrádra (51.), miként a „Statt Julia” sem Gyula várára (80.).⁷ A bizonyosnak tűnő megoldásoknál is szükség van az ellenőrzésre, mivel a 13. számú rajzon levő „Corquena” felirat feloldása „Crikvenica”-ként helytelen.⁸ Ez utóbbi a horvát tengerparton található, félúton Fiume és Zengg között, ám a képen nem jelölték a tengerpartot. Pálffy Géza a királyi végvárak listáinak kiadásakor a hasonló névalakú „Zirquenna” nevet a Kőrös várától délkeletre levő Cirkvenával azonosította.⁹ Ez a helyes feloldás:

⁵ Kisari Balla György: Török kori várrajzok Stuttgartban. Budapest, 1998. A szerző kiadása.

⁶ Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1995/1. sz., 138-140. o.

⁷ Noha a stuttgarti anyagban levő, azonos számmal jelölt alaprajzon a még egyértelműbbnek látszó „Vicegradt” szerepel.

⁸ Kisari: i.m. 48., 69. o.

⁹ Pálffy: i. m. 133., 135. o.

egy kiadott, a várat ábrázoló XVI. századi kép is igazolja.¹⁰ Ugyanakkor viszont Kisari „Saruar”-t helyesen nem a Nádasdiak fészkével, hanem Szádvárral azonosította, miként azt más, a drezdai és a karlsruhei levéltárban levő alaprajzok is bizonyítják.¹¹

Az eredeti anyag kézbevétele még egy előnnyel járt: *pontosan* el tudtam olvasni a rajzok magyarító szövegeit. Ezt a kiadás minősége eddig nem mindenütt tette lehetővé.¹² Mindenesetre a feliratok egyértelműen bizonyítják, hogy a rajzok egy része a tizenöt éves háború idején lezajlott hadi eseményeket ábrázolja. Közöttük egyaránt vannak alaprajzok, és csata-, vagy ostromábrázolások. A feliratok segítségével lehetőség nyílik a rajzokon szereplő események pontos datálására is.

Az alaprajzok közül talán a legjobb példa a 21. számú, amelyen a győri vár látható az 1594. évi ostrom során, török ágyúik törte résekkel a Magyar és a Középső bástyán. A képhez fűzött magyarító szöveg szerint az utóbbin „az ellenség a [bástya]csúcsot ellőtte”. Csodaszép rajzolatával és élénk színeivel kiemelkedik a többi közül a Győr elleni, 1597. évi ostromkíséret képe (45. sz.), amelyen ott olvasható a hadjáratban részt vett egységek neve. Buda 1603. évi ostromának ábrázolását (74. sz.) ugyancsak az ezredek neve alapján lehet egyértelműen azonosítani.¹³ Megemlítendő még Várad 1598. évi (61. sz.), Esztergom 1604. évi (65-66. sz.), Hatvan 1596. évi (76. sz.) ostromának helyszínrajza. A Kisari által „Zágráb”-ként említett 62. számú csata- és hadrendábrázolásról pedig Kelenik József megállapította, hogy az az 1596. évi mezőkeresztesi csatát mutatja. Az eddig ismeretlen kép, véleménye szerint, lehetővé teszi több, eddig vitatott kérdés megoldását. Hasonlóan fontos az 1597. évi vác-verőcei csata ábrázolása (53. sz.).

Hogy a rajzok valóban a XVI. századból származnak, az több más példával is igazolni lehet. A 18. számú, Pápát bemutató alaprajz, amellyel, hogy a rondellákat már a tervezett bástyákká egészítette ki, teljes azonosságot mutat a Pálffy Géza által közzétett, a vár 1597. évi visszavételét ábrázoló képekkel.¹⁴ Győr már említett, 21. számú képén még bejelölték az egykori püspökvárat övező falat, amelyet az 1566-os tűzvész után bontottak el teljesen. A 78. számú, Egert ábrázoló terv egyetlen rajzban összesíti a vár olasz rendszerű átépítését célzó szinte valamennyi, elképzelést, azok pedig mind az 1568-72 közötti években születtek.¹⁵ Több más vár alaprajza döntő vonásaiban a Giulio Turchónak tulajdonított, 1568-72 között készült alaprajzokkal megegyező állapotot rögzít (Turcho rajzai persze sokkal részletesebbek, finomabbak). Ilyen többek között Veszprém és Várpálya ábrázolása (19. és 20. sz.).¹⁶

A rajzok keletkezési idejének és hitelességének megállapításában hatalmas előrelépést jelenthet, ha meg tudjuk határozni az eredeti példányt, amelyről a másolat készült. Ez nyilván hosszadalmas és fáradtságos munka lesz. Egy konkrét példa azonban már most is akad: a 34. számú, Szatmárt bemutató rajz eredetije nagy valószínűséggel Nicolo Angielini 1564-66 között készült alaprajza. Angielini több térképet és váralaprajzot készített a magyarországi végvárrendszerről.¹⁷

A stockholmi várrajzok kormeghatározásánál megtévesztő lehet, hogy a valóságban már létező vár alaprajzát sok esetben kiegészítették korszerűsítési tervekkel. Említettem már az egri

¹⁰ *Kruhek, Milan*: Krajiške utvrde hrvatskog kraljevstva tijekom 16. stoljeća. Zagreb, 1995. 233. o.

¹¹ *Détszhy Mihály*: Egy ismeretlen magyar vár – Szádvár. A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve. VIII. (1969) 152-154. o.

¹² Kisari leírása szerint a fekete-fehér másolatok a hetvenes évekből származnak.

¹³ *Sugár István*: A budai vár és ostromai. Budapest, 1979. 160-161. o.

¹⁴ A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete, 1597-1997. A bevezető tanulmányt írta és az okmánytárat összeállította *Pálffy Géza*. (Szerk.: *Hermann István*) Pápa, 1997.

¹⁵ L. erre: *Domokos György*: Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon a XVI. század második felében. Ottavio Baldigara élete és tevékenysége. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1998/4. sz., 795-800. o.

¹⁶ Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Kartensammlung, G I h 738-6, ill. 738-001.

¹⁷ Angielini rajzának másolatát I.: *Hadtörténelmi Térképtár*, H III c 209/2. Angielinire I. legújabbban: *Pálffy Géza*: Európa védelmében. *Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16-17. században*. Budapest, 1999. 27-30. o.

összefoglaló rajzot, de ilyen terveket láthatunk Kapronca (15. sz.), Ónod (31. sz.), Tokaj (33. sz.), Kassa (37. sz.), Magyaróvár (43-44. sz.), Győr (47. sz.), Komárom (48-49. sz.), Bihács (55. sz.) ábrázolásain is. Ónod átépítése például sosem valósult meg, ezt a maradványok is bizonyítják. Győr falainak vonalvezetése szintén változatlan maradt, s csak a XVII. század közepén készültek elővédművei. A már a kortársak által is szűknek mondott Komárom kibővítésének terve többször felbukkan a XVI. század második felében, ám megvalósítására úgyszintén csak a XVII. század közepén került sor. A 48. számú rajz meglehetősen hasonlít a később megépült komáromi Újvárra, a 49. számú pedig mintha Daniel Speckle kritikájának és javaslatának megtestesülése volna.¹⁸

Az eredeti, színes rajzok tanulmányozása a korszerűsítési tervek szempontjából is lényeges. Kassa esetében például a színek az átépítés különböző fázisait mutatják, az egri rajzon a különféle elképzeléseket jelölték más-más színnel. Az, hogy ezek a részletek felkerültek a másolatokra, számomra szintén az egykorúság bizonyítéka. Egy évtizedekkel később dolgozó másoló számára már mit sem jelentettek volna, s valószínűleg nem bajlódott volna a feleslegesnek tűnő részletekkel.

Végül a stockholmi várrajzokkal kapcsolatban természetesen adódik a kérdés, hogy mikor és hogyan kerültek Svédországba. Ezzel kapcsolatos ismereteim egyetlen forrása Ulla Ehrensvärd levéltáros szóbeli közlése. Ő arról tájékoztatott, hogy a rajzokat Erik Dahlbergh, XI. Károly későbbi híres hadmérnöke (1625-1703), a „svéd Vauban” vásárolta Bécsben, midőn 1654-ben átutazott a császárvárosra.¹⁹ Ennek egyetlen bizonyítéka egy vele utazó festő naplóbejegyzése a vásárlás tényéről. Sajnos, e forrás másolatát mindezig nem sikerült megszerezniem. Hogy az akkor még kezdő hadmérnökként európai tapasztalatszerző körúton járt Dahlbergh tudatosan, a térség várainak megismerése céljából vette-e meg a rajzokat, vagy csupán szakmai érdeklődéstől vezetettve, azt ma már nem lehet tudni. A rajzokat Dahlbergh vitte Stockholmba, s az ő hagyatékával került a svéd erődépítészeti iratanyagát tartalmazó fondba, majd onnan a hadmérnöki kar anyagába. Megkíséreltem felkutatni a mondott kötetre vonatkozó írásos forrásokat is, már amennyiben egyáltalán léteztek. A kereséshez elsődlegesen a levéltár munkatársaitól kértem segítséget. Állításuk szerint kísérő iratokról nincs tudomásuk. A térképek Stockholmba kerülésének körülményei is arra mutatnak, hogy a kötethez nem kapcsolódtak ilyen iratok.

Befejezésül hangsúlyozni kívánom az anyag jelentőségét. Konkrétan említettem a mezőke-resztesi, vagy a vác-verőcei csata ábrázolását, amelyek új információkkal szolgáltak az események jobb megismeréséhez. Amennyiben eredetüket, korukat, hitelességüket kellőképpen ellenőrizni tudjuk, minden bizonnyal az anyag többi része is új adatokhoz juttatja a végvárrendszer kutatóit. Jelen közleménnyel az ezzel kapcsolatos problémákra és feladatokra is rá kívántam irányítani a szakma figyelmét.

*

---

¹⁸ Minderre l. részletesen: *Domokos György*: Adatok a komáromi vár 16. századi építéstörténetéhez. *Limes*, 10. (1997) 4. sz., 64-92. o.

¹⁹ Életére l.: *Kunliga Fortifikationens Historia of Ludvig W:son Munthe*. Stockholm, 1916. 373-396. o.; *Christopher Duffy*: *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great, 1660-1789. Siege Warfare II*. London-Boston-Melbourne-Henley, 1985. 182-196. o. Naplóját, amelyben bécsi tartózkodását is említi, l.: *Erik Dahlberghs Dagbok. I urval och med inledning av Alf Åberg*. Stockholm, 1962.

*A stockholmi Királyi Hadilevéltár Handritade Kartverk No. 23. kötetéről készült
színes negatívok listája:*

17. Légrád
18. Pápa
19. Veszprém
20. Palota (Patona felirattal)
21. Győr 1594-95-ben a török ostrom után
- 21/a Győr
22. Tata 1598. évi keresztény ostroma
23. Komárom
24. Érsekújvár
25. Surány
26. Léva
27. Csábrág
28. Korpona
29. Szádvár
30. Szendrő
31. Ónod
- 32., 33. Tokaj
34. Szatmár
35. Munkács
36. Sáros (?)
37. Kassa
40. Bécs
- 43., 44. Magyaróvár
45. Győr 1597. évi ostromkísérlete
- 46., 47. Győr
- 48., 49. Komárom
50. Érsekújvár
51. Vngrad (?)
52. Nógrád
53. A 1597. évi vác-verőcei csata
57. Füle
59. A Nyírség térképe
60. Kisvárd
61. Várad 1598. évi török ostroma
62. Az 1596. évi mezőkeresztesi csata
63. Székesfehérvár (1601-1602 ?)
64. Esztergom 1595-1604 között
- 65-66. Esztergom 1604. évi török ostromkísérlete

- 67., 68., 69. Kanizsa
- 70. A Nyugat-Dunántúl térképe az 1580-as évekből
- 71. Komjáti
- 72-73. Buda 1598. évi ostromkísérlete
- 74. Buda 1603. évi ostromkísérlete
- 75. Szigetvár
- 76. Hatvan 1596. évi ostroma
- 77. Szolnok
- 78. Eger
- 79. Temesvár